

ارزیابی سیاستی اثر توافقات ترجیحی بر سهم بازار ایران در کشورهای طرف توافق^۱

k.yousefi@imps.ac.ir |

کوثر یوسفی

استادیار اقتصاد، موسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی

(نویسنده مسئول)

fzsobhani@gmail.com |

فاطمه زهرا سبجانی

کارشناسی ارشد، موسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی

پذیرش: ۱۳۹۵/۱۰/۲۶

دریافت: ۱۳۹۵/۰۱/۱۸

چکیده: توافقات ترجیحی، به عنوان نخستین مرحله از پیمان‌های تجاری، شامل تبادل فهرست کالایی جهت اخذ تخفیف تعرفه‌ای متقابل است. بنابراین هر یک از طرفین تلاش می‌کند با پیشنهاد فهرستی بهینه از کالاهای صادراتی خود سهم بازاری بیشتری در کشور مقابل کسب کند و تراز تجاری خود را بهبود بخشد. در مطالعه حاضر اثر توافقات ترجیحی ایران و پنج شریک تجاری (بوسنی، کوبا، قرقیزستان، پاکستان و تونس) بر سهم بازار ایران در این کشورها بررسی شده است. داده‌های مورد استفاده از پایگاه WITS اخذ شده و روش تفاضل سه‌گانه برای اندازه‌گیری اثر توافق به کار گرفته شده است. نتایج نشان می‌دهند دو پیمان کوبا و بوسنی اثر معناداری بر سهم بازار ایران در این دو کشور نداشته‌اند؛ پیمان با قرقیزستان و تونس اثری منفی داشته‌اند. تنها پیمان با اثر مثبت، توافق ایران و پاکستان است که در سال‌های پیش از ۱۳۹۰ (معادل با آغاز تحریم ایران و نیز اوج‌گیری مبادله‌های پاکستان تحت سفتا) این اثر تشدید شده است. توافقات با کوبا و بوسنی بدون اثر ارزیابی می‌شوند که دلیل عمده آن را باید در عدم شراکت طبیعی دانست. اگر پذیرفته شود پیمان‌های ترجیحی بر موقعیت کالاهای ایرانی بی‌اثر و یا کم‌اثر بوده‌اند، پرسش اینجاست در شرایطی که همچنان تلاش‌های ایران برای پیوستن به WTO بی‌نتیجه مانده است، آیا راهکار جایگزینی برای حضور سیاستگذاران ایرانی در مجامع تجارت جهانی وجود دارد تا از یک‌سو به تسهیل صادرات و از سوی دیگر به تقویت یادگیری پیچیدگی‌های مذاکرات برای تیم مذاکره‌کننده کشور منجر شود؟

کلیدواژه‌ها: تجارت بین‌الملل، پیمان‌های تجاری، توافقات ترجیحی، تفاضل در تفاضل، تفاضل سه‌گانه.

طبقه‌بندی JEL: F1, F13, F15

۱. مقاله مستخرج از بخشی از پروژه‌ی سیاست‌های تجاری، از طرح جامع مطالعات اقتصاد ایران است که تحت حمایت مالی مؤسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی (۱۳۹۴-۱۳۹۵) انجام شده است.

مقدمه

توافقات ترجیحی ابتدایی‌ترین شکل پیمان‌های تجاری هستند که طی آن، دو کشور با تبادل فهرستی محدود از کالاها از تخفیف‌های تعرفه‌ای یکدیگر برخوردار می‌شوند. طی این مذاکرات، هر یک از طرفین فهرستی از صادرات و تخفیف‌های مورد نظر خود را پیشنهاد می‌دهد^۱ و در مقابل، به فهرستی از کالاهای وارداتی از کشور طرف توافق تخفیف تعرفه‌ای اعطا می‌کند. واضح است توافقات ترجیحی تنها هنگامی موضوعیت دارند که دسترسی به پیمان‌های جامع‌تری نظیر تجارت آزاد ممکن نباشد^۲. در مواردی نیز توافقات ترجیحی به‌عنوان مقدمه‌ای بر پیمان‌های تجارت آزاد استفاده شده است^۳.

کشورها با عضویت در پیمان‌های تجاری از مزایایی نظیر انبساط بازارها، (به‌دلیل اطمینان به روابط حسنه فی‌مابین) افزایش رقابت و کاهش هزینه‌ها و آمادگی جهت پیوستن به پیمان‌های جامع‌تر استفاده می‌کنند. در ادبیات اقتصادی نیز، تغییر رفاه ناشی از آزادسازی تجاری مثبت ارزیابی می‌گردد. این اثر مثبت از سازوکارهایی نظیر افزایش تنوع کالاهای مصرفی (کروگمن، ۱۹۸۰، ۱۹۷۹) و یا خروج بنگاه‌های کم‌بهره‌ور و کاهش هزینه‌های تولید (ملیتز، ۲۰۰۳؛ پاونیک، ۲۰۰۲) ایجاد می‌گردد. اگرچه قابل ملاحظه بودن «اندازه» تغییرات رفاهی ناشی از آزادسازی تجاری همچنان یکی از پازل‌های تجارت بین‌الملل بوده (آرکولاکیس و همکاران، ۲۰۱۲) که با پاسخ‌هایی نظیر تاکید بر کالاهای واسطه‌ای سعی بر پاسخ‌گویی به آن شده است (اوسا، ۲۰۱۵) لیکن پیمان‌های تجاری در عمل تنها بر روابط تجاری اثرگذار نبوده و سایر تعامل‌های بین‌کشوری را نیز تحت‌الشعاع قرار داده‌اند.

۱. از آنجا که هر دو کشور همزمان فهرست پیشنهادی طرف مقابل را بررسی می‌کنند، مخالفت با فهرست و یا بخشی از آن می‌تواند بلافاصله با رفتاری مشابه از طرف مقابل پاسخ داده شود. بنابراین، پس از آنکه کشورها بر کلیت کالاها به توافق رسیدند (مانند کشاورزی در مقابل صنعتی و یا شمول و عدم‌شمول صنایع خاص) در اکثر موارد برای پیشگیری از رفتار تلافی‌جویانه، فهرست اولیه‌ای که هر کشور پیشنهاد می‌دهد مورد پذیرش طرف مقابل قرار می‌گیرد.

۲. همچنین، در موارد متعددی مشاهده شده است کشورهایایی که در وضعیت پیوستن به پیمان‌های تجارت آزاد و یا سازمان تجارت جهانی هستند، مذاکرات ترجیحی خود را معلق نگه داشته‌اند. ترکیه، هنگام پیوستن به اتحادیه اروپا مذاکرات اکو را به حالت تعلیق درآورد و در مورد اخیر عراق، به‌دلیل مذاکره‌های پیوستن به WTO، توافق ترجیحی با ایران را به تعلیق درآورده است.

۳. برای مثال، به پیمان تجارت ترجیحی جنوب آسیا (South Asia Preferential Trade Agreement) اشاره نمود که در سال به تجارت آزاد جنوب آسیا (South Asia Free Trade Agreement) تبدیل شد.

بنابراین بیراهه نیست اگر آنها را افزون بر تمایل کشورها به تسهیل صادرات برای تولیدکنندگان، به مثابه سیگنالی بر روابط مثبت و پایدار نیز تلقی نمود.

کلیه موارد فوق گویای تمایل بیشتر کشورها به پیمان‌های جامع تجاری است که بر بخش بزرگتری از مبادله‌ها اثرگذار هستند. بنابراین همان‌طور که اشاره شد، توافقات ترجیحی به‌دلیل اثرگذاری بر یک فهرست چند ده‌تایی از کالاها، از انواع ابتدایی پیمان‌های تجاری به‌شمار می‌رود. به‌دلیل همین اثرگذاری جزئی، همواره این پرسش مطرح است که آیا به‌کارگیری دستگاه بوروکراسی کشور برای چانه‌زنی بر تعرفه چند ده‌کالا به هزینه آن می‌ارزد؟ (Limão, 2006) هر چند که در پاسخ به این پرسش، حداقل در خصوص کشورهای بزرگی مانند برزیل می‌توان گفت که توافقات ترجیحی به مثابه اهرم فشاری بر قیمت صادرکنندگان سایر کشورها نیز عمل نموده و در نهایت منجر به بهبود رابطه مبادله کشور می‌گردد (Chang & Winters, 2002). اینکه چنین اهرمی در خصوص بازار محدود کشورهای کوچک نیز فعال باشد، مبهم است. مطالعه‌ی حاضر درصدد است از منظری دیگر (ارزش واردات در کشور طرف توافق) به این پرسش پاسخ دهد، هر چند زوایایی که می‌توان از منظر آنها توافقات ترجیحی را بررسی نمود فراتر از مطالعه حاضر است.

اگرچه اثرگذاری جزئی توافقات ترجیحی موجب ابهام در هزینه- فایده سیاستگذاری در آن است، لیکن مطالعه آنها را نسبت به سایر انواع پیمان‌های تجاری بسیار ساده‌تر نموده است. در پیمان‌های گسترده‌تر به طور غالب، همزمانی آزادسازی تجاری با سایر اصلاحات اقتصاد کلان موجب اشکال درون‌زایی شده و تفکیک اثر آزادسازی از سایر اصلاحات اقتصادی را دشوار و حتی غیرممکن می‌سازد. لیکن طی توافقات ترجیحی، فهرستی از کالاها انتخاب شده که به طور مستقیم مشمول تخفیف می‌شوند، درحالی‌که سایر کالاها از چنین امتیازی بی‌بهره‌اند. محدود بودن این فهرست شائبه همزمانی آن را با اصلاحات کلان اقتصادی از بین برده و نیز، گروه کنترل مناسبی را برای کنترل شوک‌های تجمیعی به اقتصاد ایجاد می‌نماید.^۱ این ویژگی‌ها موجب افزایش دقت در شناسایی^۲ اثر پیمان‌های ترجیحی شده و آن را به سادگی قابل آزمون توسط روش تفاضل در تفاضل^۳ نموده است. این روش در سال‌های اخیر در حوزه ارزیابی سیاستگذاری^۴ کاربردهای گسترده‌ای داشته است. کشور ایران نیز، همانند سایر کشورها، علاقمند به عضویت در پیمان‌های چندجانبه و با شمول

۱. این گروه کنترل که شامل تمامی کالاهای غیرترجیحی می‌شود.

2. Identification
3. Difference in Difference
4. Policy Evaluation

اکثر کالاهاست. تلاش‌های ایران برای تأسیس آکو در ابتدای دهه ۸۰ شمسی و سپس احیای آن در سال‌های بعد گویای همین واقعیت است. تلاش‌های مشابه برای پیمان تجاری با کشورهای اسلامی نیز تا کنون بی‌نتیجه مانده است. در حال حاضر، ایران در هیچ یک از پیمان‌های تجاری منطقه‌ای چندجانبه و یا سازمان تجارت جهانی عضو نیست. همچنین، وجود موانع تعرفه‌ای و غیرتعرفه‌ای بالا، بازار کشور را به طور نسبی بسته نگاه داشته است. از این رو، توافقات ترجیحی اگرچه شکل ابتدایی از سیاستگذاری تجاری هستند، لیکن آزمون آنها (به‌دلیل نبود سایر انواع پیمان‌ها برای ایران) اهمیت ویژه‌ای دارد. سیاستگذارهای ایرانی نیز همزمان با پیگیری پیوستن به پیمان‌های تجاری چندجانبه و WTO، همچنان این سیاست را به‌طور فعال اعمال می‌نمایند. توافق ترجیحی با ترکیه (۲۰۱۲/۱۳۹۲) و ویتنام (۲۰۱۶/۱۳۹۵) از موارد اخیر اعمال چنین سیاستی است. از سوی دیگر، صنایع ایرانی حساسیت بالایی نسبت به پیمان‌های ترجیحی از خود نشان داده‌اند. از آنجا که این پیمان‌ها نخستین درهای رقابت واقعی با جهان خارجی را به روی صنایع ایران باز کرده‌اند، اما اغلب ناراضیاتی ایشان را نیز به‌دنبال دارند. ناراضیاتی صنایع تولید پروفایل در و پنجره (PVC) که در پی توافق با ترکیه (۱۳۹۲) منجر به همه‌همه رسانه‌ای نیز شد، از یک‌سو بیانگر عدم آمادگی با رقابت جهانی بوده و از سوی دیگر، اهمیت توافقات ترجیحی را در آماده‌سازی صنعت کشور برای باز کردن درهای اقتصاد نشان می‌دهد.

در مطالعه حاضر، سهم واردات از ایران به کشورهای طرف توافق پس از اعمال توافقات بررسی می‌گردد. به‌عبارت دیگر، تفاضل واردات کالاهای ترجیحی کشورهای طرف پیمان از ایران نسبت به واردات از کشورهای ثالث به‌عنوان شاخصی از سهم بازار ایران در نظر گرفته شده و سپس، تغییر آن نسبت به مبدا زمانی اجرای توافق سنجیده می‌شود. در مدل پیچیده‌تری که روند تجارت فی‌مابین نیز کنترل می‌گردد، تفاضل دو مقدار اخیر نسبت به سایر کالاها (کالاهای غیر ترجیحی) سنجیده می‌شود. نتایج این مطالعه به این موضوع کمک خواهد کرد که آیا ایران به اهداف خود از اجرای توافق‌نامه ترجیحی که افزایش سهم خود در بازارهای کشورهای طرف مقابل می‌باشد، دست یافته است یا خیر. منظور از سهم بازار، آن بخشی از ارزش واردات کشورهای طرف توافق است که توسط واردات از ایران تامین می‌گردد. بدیهی است اگر فهرست کالاهای مشمول تخفیف ایرانی به درستی انتخاب شده باشد و نیز این پیمان‌ها اثر قابل ملاحظه‌ای داشته باشند، انتظار می‌رود توافقات ترجیحی به افزایش سهم بازار ایران منجر شود. نتایج اخیر گویای این واقعیت است که به‌جز توافق صورت گرفته با پاکستان، سایر توافقات اثر قابل ملاحظه‌ای بر تجارت کالاهای ایرانی نگذاشته‌اند. در چارچوب همین نتایج

می‌توان صرف هزینه و انرژی دستگاه‌های دولتی برای عقد چنین توافقاتی را دارای ابهام دانست. در ادامه، ابتدا به پیشینه پژوهش پرداخته و در بخش بعد داده‌های مورد استفاده معرفی شده، به تصریح مدل و در نهایت به تفسیر نتایج پرداخته می‌شود.

پیشینه پژوهش

نخستین پرسشی که در خصوص پیمان‌های تجاری مطرح است تغییر سطح رفاه برای اعضا و کشورهای ثالث است. در صورتی که دو کشور سطح تعرفه‌ها را بین خود کاهش دهند و تعرفه کشورهای غیرعضو در همان سطح پیشین حفظ شود، این امر می‌تواند موجب «خلق تجارت» و یا «انتقال» آن شود. واردات از شریک تجاری برای مصرف‌کنندگان ارزان‌تر خواهد شد، به طوری که آنها واردات از شریک تجاری را جانشین محصولات داخلی می‌کنند (ایجاد تجارت). همچنین حتی اگر واردات شریک تجاری هزینه تولید بیشتر نسبت به واردات غیرشرکا داشته باشد، در این صورت نیز مصرف‌کنندگان، واردات از شرکا را جانشین واردات کشورهای غیرعضو می‌کنند (انتقال تجارت). ایجاد تجارت بالابرنده سطح رفاه برای کشورهای عضو است، در حالی که انتقال تجارت به دلیل اخلاص در مزیت‌های نسبی ممکن است کاهش‌دهنده سطح رفاه کل جهان باشد.

کروئگر^۱ (۱۹۹۹) با استفاده از داده‌های خرد تجارت بین آمریکا، کانادا و مکزیک، اثر ورود مکزیک به NAFTA را مورد بررسی قرار داده است. اگرچه بخشی از افزایش تجارت مکزیک با آمریکا و کانادا به علت کاهش تعرفه‌ها و محدودیت‌های کمی مکزیک و تغییر سیاست‌های نرخ ارز مکزیک در پایان سال ۱۹۹۴ افزایش یافته است.

رومالیس^۲ (۲۰۰۷) اثرات موافقت‌نامه تجارت ترجیحی در حجم تجارت و قیمت را با استفاده از دیتای تجاری و تعرفه مورد بررسی قرار داد. او کشش تقاضا را با استفاده از یک مدل تفاضل در تفاضل بر اساس این واقعیت که الگوهای مصرف در یک کشور آزادسازی شده در مقابل یک کشور غیر آزادسازی شده به طور مستقیم به کاهش تعرفه مربوط است، محاسبه کرد. تجزیه و تحلیل داده‌های تجاری برای ۵۰۰۰ کالا نشان می‌دهد که NAFTA و CUSFTA تأثیر قابل توجهی در افزایش حجم تجارت بین‌المللی داشته‌اند، اما تأثیر کمی بر روی قیمت و رفاه دارند. NAFTA و CUSFTA خروجی آمریکای شمالی و قیمت‌ها را در بسیاری از بخش‌های محافظت‌شده با حذف واردات از کشورهای

1. Krueger
2. Romalis

غیرعضو افزایش داده است.

در میان ادبیات تجربی آزادسازی تجاری، نقدهای جدی بر نگرش مثبت موجود نسبت به انواع پیمان‌های تجاری می‌توان یافت. بیش از هر چیز، محدود بودن فرصت‌های مذاکره این پرسش را ایجاد می‌نماید که آیا باید آنها را صرف توافقات ترجیحی نمود یا آنکه به سوی آزادسازی‌های چندجانبه و جامع سوق داد؟ لیمائو (۲۰۰۶) توافقات ترجیحی دوجانبه ایالات متحده را مانعی بر آزادسازی همه‌جانبه این کشور می‌داند. به طور خاص، وی کاهش تعرفه‌ای ایالات متحده بر روی کالاهای ترجیحی را در طی مذاکرات چندجانبه کوچک‌تر از کاهش تعرفه‌ای بر روی کالاهای غیرترجیحی برآورد می‌کند.

ترفلر^۱ (۲۰۰۵) اثر نفتا بر اشتغال کارگاه‌های صنعتی کانادا را منفی برآورد کرد و در عین حال افزایش بهره‌وری نیروی کار (به‌دلیل خروج کارگاه‌های کم‌بهره‌تر) را بیان نمود. لیکن آزادسازی نفتا دوجانبه است و ضمن ارزیابی وضعیت صناعی که با آزادسازی مواجه بوده‌اند باید وضعیت آن دسته از صناعی که با تسهیل صادرات به ایالات متحده مواجه بوده‌اند را بررسی نمود. بر خلاف انتظار، وی اثر مثبتی بر اشتغال این دسته از صنایع مشاهده نمی‌کند، هر چند که بهره‌وری نیروی کار آنها پس از آزادسازی افزایش یافته است.

بدیهی است که توافقات دو یا چندجانبه فقط بر کشورهای عضو اثرگذار نیستند. چنگ و وینترز^۲ (۲۰۰۲) با بررسی رابطه مبادله برزیل و شراکیش، توافق مرکوسور^۳ را برای کشورهای غیرعضو اهرم فشاری می‌داند که منجر به کاهش قیمت کالاهای عرضه‌شده این کشورها به بازار برزیل شده و رابطه مبادله این کشور را بهبود بخشیده است.

ادبیات نظری تجارت، کاهش تعرفه‌ای را در خصوص کالاهایی توصیه می‌کند که بازاری رقابتی داشته و بنابراین حاشیه سود تولیدکننده آنها صفر است. در نتیجه، در صورتی که هر گونه تعرفه‌ای بر واردات آنها اعمال شود، منجر به از دست رفتن رفاه مصرف‌کننده خواهد شد. در مقابل، در خصوص کالاهایی که با عرضه انحصاری مواجه هستند، تعرفه‌گذاری منجر به کاهش حاشیه سود صادرکننده انحصاری می‌شود. بنابراین می‌توان انتظار داشت که کشورها در توافقات تجاری خود، تنها به کاهش تعرفه‌ی کالاهای رقابتی راضی شوند. لودما و مایدا^۴ (۲۰۱۳) با آزمون گزاره‌ی اخیر برای بیش از ۳۰

1. Trefler
2. Chang & Winters
3. Mercosur
4. Ludema & Mayda

کشور عضو سازمان تجارت جهانی سازگاری آن را با داده‌های موجود نشان دادند.

ایران نیز در جهت دست یافتن به منافع حاصل از تجارت آزاد برای اجرایی شدن پیمان‌های منطقه‌ای (از جمله اکو و گروه هشت) تلاش بسیار نموده است. در این خصوص، غلامی (۱۳۸۵) به بررسی آثار آزادسازی تجاری ایران و کشورهای مسلمان پرداخته است. وی با استفاده از یک مدل جاذبه، عوامل مؤثر بر تجارت دوجانبه را برآورد نموده است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که آزادسازی تجاری، تأثیر مثبت و معنی‌داری بر روی بازرگانی خارجی ایران و ۱۶ شریک تجاری اسلامی آن خواهد داشت. البته باید توجه داشت از آنجا که برآورد مدل جاذبه (تخمین فرم خلاصه^۱ برای متغیرهای درون‌زا) با استفاده از داده‌های پیش از آغاز همکاری (۱۳۸۵) انجام می‌گردد، تعمیم آن به آینده (پس از اصلاحات تعرفه‌ای) با نقد لوکاس^۲ همراه است.

ثاقب و زاهدطلبان (۱۳۸۵) نیز آثار کاهش موانع تعرفه‌ای پس از اجرای موافقت‌نامه نظام ترجیحات تجاری کشورهای اسلامی بر جریان‌های تجاری و درآمدهای تعرفه‌ای ایران را مورد بررسی قرار دادند. نتایج این پژوهش نشان داد که اگرچه انعقاد موافقت‌نامه واجد آثار ایجاد و انحراف تجارت برای کشورهای عضو بوده و باعث افزایش صادرات و واردات ایران می‌گردد، اما به دلیل تعرفه‌های بالاتر ایران نسبت به سایر اعضا، کسری موازنه بازرگانی ایران با سایر اعضا افزایش یافته و درآمدهای گمرکی ایران نیز به‌رغم افزایش واردات دستخوش نقصان می‌گردد. گرچه پیش‌بینی کسری تجاری را نمی‌توان رد کرد، ولی به دلیل اجرایی نشدن توافقنامه نیز نمی‌توان در خصوص به واقعیت پیوستن آن اظهار نظر کرد.

روش پژوهش

داده‌های مورد استفاده پژوهش

داده‌های مورد استفاده در مطالعه حاضر از دو منبع WITS و اداره کل گمرکات ایران گردآوری شده‌اند. آمار واردات و صادرات ایران از اداره کل گمرکات ایران فراهم شده و به تفکیک کشور شامل کد کالای ۸ رقمی HS و سال است. آمار واردات هر یک از کشورها از جهان و ایران از پایگاه داده‌ای

1. Reduced Form

۲. نقد لوکاس و یا Lucas Critique برگرفته از مقاله لوکاس، (۱۹۷۶) است که ادعان می‌کند به دلیل تغییر روابط اقتصادی ناشی از اعمال سیاست جدید، نمی‌توان از روابط فرم خلاصه زمان قبل از سیاستگذاری برای پیش‌بینی بعد از آن استفاده کرد.

ادامه جدول ۱: وجود داده‌های مبادلات با ایران و جهان به تفکیک سال-کشور در پایگاه WITS

کشور	گزارش‌دهنده (سال رویداد یا اجرای توافق با ایران)	۲۰۱۴	۲۰۱۳	۲۰۱۲	۲۰۱۱	۲۰۱۰	۲۰۰۹	۲۰۰۸	۲۰۰۷	۲۰۰۶	۲۰۰۵	۲۰۰۴	۲۰۰۳
از جهان		بله	بله	بله	بله	بله	بله	بله	بله	بله	بله	بله	بله
در این مطالعه		+	+	+	+	+	-	+	+	+	-	-	+
پاکستان (۲۰۰۷/۱۳۸۶)	از ایران	بله	بله	بله	بله	بله	بله	بله	بله	بله	بله	بله	بله
از جهان		بله	بله	بله	بله	بله	بله	بله	بله	بله	بله	بله	بله
در این مطالعه		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
تونس (۲۰۰۷/۱۳۸۶)	از ایران	بله	بله	بله	بله	بله	بله	بله	بله	بله	بله	بله	بله
از جهان		بله	بله	بله	بله	بله	بله	بله	بله	بله	بله	بله	بله
در این مطالعه		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

توضیحات: در جدول، وجود گزارش مبادلاتی بین کشور طرف توافق و ایران در پایگاه داده‌ای WITS ارایه شده است. در ردیف‌های «واردات از ایران» و «از جهان» وجود داده مورد نظر در پایگاه WITS گزارش شده است. در ردیف «در این مطالعه» سال‌های مورد استفاده در داده نهایی با علامت + مشخص شده‌اند. بخشی از داده‌ها که به دلایل زیر حذف شده‌اند با علامت منفی مشخص شده‌اند: ۱. هر یک واردات از ایران و یا جهان موجود نیست، بنابراین قابلیت مقایسه وجود ندارد؛ ۲. سال گذار یا همان سال اجرایی شدن رویداد (با توجه به اینکه تمامی توافقات در میانه سال اجرایی شده‌اند). توافقات با کشورهای سوریه، ترکیه و ازبکستان به دلیل عدم وجود داده در یکی از بازه‌های قبل و یا بعد از توافق، قابلیت ارزیابی ندارند. سال‌های اجرای توافقات در پرانتزهای کنار نام هر کشور ذکر شده‌اند.

منبع: پایگاه داده‌ای WITS

جدول ۲: ارزش واردات کشورهای طرف توافق نامه ترجیحی از ایران و جهان

سال	سال	سال	سال	سال	سال	سال	ارزش کل واردات ترجیحی کشورهای طرف توافق از ایران و جهان (میلیون دلار)
۳	۲	۱	اجرا	-۱	-۲	-۳	
۹/۵۰	۵/۶۲	۳/۴۱	۲/۴۳	۳/۶۸	۲/۷۲	۲/۴۲	قرقیزستان (۲۰۰۹/۱۳۸۸)
۸۰۹	۶۵۰	۴۸۵	۴۷۰	۵۱۶	۳۵۱	۲۴۲	سایر کشورها
۱/۱۶	۰/۸۶	۰/۷۰	۰/۵۱	۰/۷۱	۰/۷۷	۰/۹۹	سهم ایران، %
۰/۸۹	----	----	----	----	۰/۰۰۰۴	۱/۰۸	کوبا (۲۰۰۸/۱۳۸۷)
۳۶۸	۳۴۹	۳۱۸	----	----	۵۷۰	۴۵۰	سایر کشورها
۰/۲۴	----	----	----	----	۰/۰۰	۰/۲۴	سهم ایران، %
۰/۲۶	۰/۰۱	۰/۱۱	۰/۱۶	۰/۳۸	۰/۱۷	۰/۲۲	بوسنیوهرزگوین (۲۰۰۹/۱۳۸۸)
۱۵۲۹	۱۷۶۸	۱۵۳۷	۱۴۲۷	۲۳۷۸	۱۹۱۵	۱۶۳۸	سایر کشورها
۰/۰۲	۰/۰۰	۰/۰۱	۰/۰۱	۰/۰۲	۰/۰۱	۰/۰۱	سهم ایران، %
۲۶۳	۲۱۰	۱۷۲	۸۹	۱۰۹	۱۱۵	۷۹	پاکستان (۲۰۰۷/۱۳۸۶)
۵۰۷۳	۴۶۶۸	۵۰۴۹	۴۱۵۷	۳۵۲۰	۳۲۹۸	۲۷۴۱	سایر کشورها
۴/۹۳	۴/۳۱	۳/۲۹	۲/۱۰	۳/۰۰	۳/۳۷	۲/۸۰	سهم ایران، %
۰/۱۴	۰/۰۴	۰/۱۲	----	۰/۰۶	۰/۱۱	۰/۳۹	تونس (۲۰۰۷/۱۳۸۶)
۱۰۱۰	۸۵۲	۸۷۳	----	۶۳۳	۵۸۶	۶۱۹	سایر کشورها
۰/۰۱	۰/۰۰	۰/۰۱	----	۰/۰۱	۰/۰۲	۰/۰۶	سهم ایران، %

توضیحات: ارزش واردات ترجیحی کشورهای طرف توافق ترجیحی از ایران و سایر کشورها. واردات از ایران و سایر کشورها به میلیون دلار گزارش شده است. جهت حقیقی کردن مقادیر ارزش واردات از نرخ تورم جهانی استفاده شده است. سال اجرای توافق (ذکر شده در پراتزهای کنار نام هر کشور) سال صفر در نظر گرفته شده است.

منبع: پایگاه داده‌ای WITS

کد کالاهای ترجیحی (مشمول تخفیفات تعرفه‌ای) از کتاب مقررات صادرات و واردات (سازمان توسعه تجارت، ۱۳۹۴ الف) استخراج شده است. از آنجایی که داده‌های WITS به تفکیک ۶ رقمی موجود است، در صورتی که حداقل یکی از زیربخش‌های ۸ رقمی مورد توافق باشند، متغیر مجازی توافق برای زیربخش ۶ رقمی مربوط به آن یک در نظر گرفته می‌شود.^۱ توافق بین ایران و کشورهای سوریه، ترکیه، ازبکستان، تونس، کوبا و قرقیزستان شامل کالاهای ۸ رقمی و توافقات کشورهای پاکستان، بوسنی فقط شامل کالاهای ۶ رقمی می‌شوند.

سال امضای توافق و اجرای آن از گزارش سازمان توسعه تجارت (نسخه دستی، ۱۳۹۴) استخراج شده است.^۲ در جدول (۳) کلیه توافقات ترجیحی ایران و سایر کشورها آرایه شده‌اند. لیکن همان‌طور که در ستون آخر جدول (۳) آمده است تمامی این توافقات قابل ارزیابی به روش تفاضل در تفاضل نیستند. در داده‌های نهایی، سال «اجرای» توافق به‌عنوان سال رویداد در نظر گرفته شده که به طور لزوم با سال امضای توافق یکی نیست (به‌طور خاص برای پاکستان، توافق بعد از یک سال اجرایی شده است).

کلیه توافقاتی که در این مطالعه بررسی می‌شوند (کشورهای طرف توافق: قرقیزستان، بوسنی، کوبا، پاکستان و تونس) در میانه سال امضا شده‌اند (ستون «تاریخ امضای توافق» در جدول (۳)). به‌منظور حذف سال‌هایی از داده که مشخص نیست نرخ‌های تعرفه ترجیحی اعمال شده‌اند و یا خیر، سال‌های گذار از امضای توافق به اجرا نیز حذف شده‌اند. در نهایت، با در نظر گرفتن محدودیت‌های داده و حذف سال‌های گذار، سال‌های مورد بررسی برای هر توافق به قرار زیر است: قرقیزستان (۲۰۰۴ و ۲۰۰۶ الی ۲۰۱۴ به‌جز سال حذف شده ۲۰۰۹/۱۳۸۸)، بوسنی (۲۰۰۴ و ۲۰۰۶ الی ۲۰۱۱)، پاکستان (۲۰۰۳ الی ۲۰۱۴ به‌جز سال حذف شده ۲۰۰۷/۱۳۸۶)، تونس (۲۰۰۳ الی ۲۰۱۳ به‌جز سال حذف شده ۲۰۰۷/۱۳۸۶).

آخرین قدم برای مرتب کردن داده‌ها شامل هرس کردن^۳ مقادیر پرت است. برای هر یک از

۱. بدیهی است که این خلاصه‌سازی خللی در روش تفاضل در تفاضل ایجاد نمی‌کند، زیرا بخشی از زیربخش‌های ۶ رقمی هدف بوده‌اند و مقایسه قبل و بعد آنها صحیح است.

۲. سال امضای توافق در پیوست کتاب مقررات صادرات و واردات (سازمان توسعه تجارت، ۱۳۹۴ الف) نیز آمده است، ولی تفاوت‌هایی با گزارش سازمان توسعه تجارت دارد. برای مثال، برای ترکیه سال ۱۳۸۳ ذکر شده که به وضوح نادرست است (۱۳۹۳ صحیح است) و برای قرقیزستان ۱۳۸۲ ذکر شده است (که در نسخه سازمان توسعه ۱۳۸۸ آمده است). در این مطالعه پس از استعلام از دفتر پیمان‌های تجاری (سازمان توسعه تجارت)

که متولی پیمان‌های تجاری است، گزارش این دفتر (اشراقی و رنجبر، ۱۳۹۴) معیار سنجش قرار گرفته است.
3. Winsorization

کشورها-سال‌های مورد بررسی، صدک ۹۹ به بالای ارزش‌های وارداتی بزرگ‌تر از صدک ۱۹۹م به صدک ۱۹۹م هرس شده‌اند. داده‌های نهایی شامل ۳۴۴۸۱۰ مشاهده با مقادیر مبادلاتی بزرگ‌تر از صفر برای پنج کشور مورد بررسی طی سال‌های ۲۰۰۰ (۱۳۷۹) الی ۲۰۱۴ (۱۳۹۳) است.

جدول ۳: کلیه توافقات ترجیحی جاری میان ایران و سایر کشورها

کشور	سال امضای توافقی*	سال اجرا**	GDP		رتبه (۱۳۹۳) میان:	امکان‌سنجی بررسی و سال‌های داده در مطالعه حاضر
			میلارد دلار	میلارد دلار		
فرقیستان	۱۳۸۸/۰۹۳۰	۲۰۰۹/۱۳۸۸	۷/۳۳۵	۴۶	۸۸	حیوانات زنده، میوه، سبزیجات، انواع پارچه، لباس، شیشه و لوازم برقی در ۲۰۰۴ و ۲۰۱۳-۲۰۰۶
						مقابل مواد خوراکی و میوه، شیرینی، دارو، مواد شوینده، فرآورده‌های پتروشیمی، مواد لاستیکی، لباس، مصالح ساختمانی و لوازم خانگی
ازبکستان	۱۳۸۴/۰۳/۳۱	۲۰۰۵/۱۳۸۴	۵۶/۸۰	۲۹	۴۲	غیرقابل بررسی به دلیل نبود داده مناسب
						الیاف نخی، منسوجات، فرش و مواد نفتی و روغنی در مقابل منسوجات، دارو، مصالح ساختمانی و شیرینی
بوسنی و هرزگوین	۱۳۸۸/۰۶/۱۵	۲۰۰۹/۱۳۸۸	۱۷/۸۵	۹۸	۹۶	انواع میوه و سبزیجات، فرآورده‌های نفتی و گازی و پتروشیمی، لباس، فلزات، لوازم خانگی و مبیل در مقابل انواع میوه و شیرینی، خاویار، توتون و تنباکو، انواع رنگ، مواد شوینده، فرش، مصالح ساختمانی، لوازم خانگی و وسایل نقلیه موتوری

ادامه جدول ۳: کلیه توافقات ترجیحی جاری میان ایران و سایر کشورها

کشور	سال امضای توافق ^۱	سال اجرا ^۲	GDP (۲۰۱۳) میلارد دلار	رتبه (۱۳۹۳) میان:		امکان سنجی بررسی و سال‌های داده در مطالعه حاضر
				مقاصد صادراتی	مبادی وارداتی	
بلاروس	۱۳۹۱/۰۵/۱۱	۲۰۱۲/۱۳۹۱	۷۳/۱۰	۷۶	۵۲	مواد آرایشی، چسب، مواد لاستیکی و پلاستیکی، لاستیک، چوب، کاغذ، وسایل آهنی و فولادی، وسایل الکتریکی، تراکتور و وسایل نقلیه
ترکیه	۱۳۹۳/۰۳/۱۸	۲۰۱۴/۱۳۹۳	۸۳/۳	۶	۴	کالای صنعتی در مقابل کالای کشاورزی به علاوه تعداد معدودی کالای صنعتی
پاکستان	۱۳۸۵/۰۳/۰۲	۲۰۰۷/۱۳۸۶	۳۳/۰۹	۸	۲۱	الیاف نخی و پارچه، لباس، مواد غذایی، مصالح ساختمانی، دارو، منسوجات، مواد لاستیکی، انواع سنگ‌ها، لوازم خانگی و لوازم بهداشتی در مقابل ادویه‌جات، سبزیجات و انواع میوه، غلات، فرآورده‌های نفتی و پتروشیمی، مصالح ساختمانی، دارو، فرآورده‌های چوبی، الیاف نخی و ماشین‌آلات
تونس	۱۳۸۶/۰۸/۲۷	۲۰۰۷/۱۳۸۶	۴۶/۹۲	۵۷	۷۵	ترکیبات شیمیایی، انواع دارو، فلزات، انواع میوه، مواد شوینده، انواع کاغذ، الیاف نخی، مصالح ساختمانی، مواد رنگی در مقابل فرآورده‌های پتروشیمی، چرم، شیشه، لوازم آزمایشگاهی، انواع آلیاژها و ماشین‌آلات راه‌سازی

ادامه جدول ۳: کلیه توافقات ترجیحی جاری میان ایران و سایر کشورها

کشور	سال امضای توافق*	سال اجرا**	GDP		رتبه (۱۳۹۳) میان:	امکان‌سنجی بررسی و سال‌های داده در مطالعه حاضر
			میلارد دلار	مقاصد صادراتی		
سوریه	۱۳۸۷/۰۵/۰۶	۲۰۰۸/۱۳/۲۷	۳۰	۷۶	پوشاک، انواع میوه، کاکائو، دارو، پارچه، لوازم خانگی و لوازم الکترونیکی در مقابل کره، مواد روغنی، شامپو، مواد بهداشتی، ملزومات مبیل‌سازی، مصالح ساختمانی، تراکتور، قارچ، خرما و پوشاک	غیر قابل بررسی به دلیل نبود داده مناسب

منبع: آمار واردات و صادرات، سایت گمرک جمهوری اسلامی ایران و کتاب مقررات صادرات و واردات سال‌های مختلف.
* و **: سال‌های توافق و اجرا از گزارش رسمی سازمان توسعه تجارت (سازمان توسعه تجارت، ۱۳۹۴ب) استخراج شده‌اند.

در پیوست، با استفاده از داده‌های گمرک جمهوری اسلامی ایران، ارزش واردات و صادرات به هر یک از ۹ کشور طرف توافق ترجیحی ترسیم شده‌اند. همان‌طور که در نمودار (۱-الف) در پیوست مشاهده می‌گردد سهم صادرات به هر یک از کشورهای قرقیزستان و بوسنی (نسبت به صادرات به جهان) در سال‌های پس از توافق کمتر از پیش از آن بوده است. از میان کل صادرات، سهم کالاهای ترجیحی نیز کاهش یافته‌اند. چنین الگویی در مورد کشورهای دیگر (کوبا، پاکستان و تونس) مشاهده نمی‌شود. به‌طور مشابه، نمودار (۲-الف) در پیوست بیانگر سهم واردات هستند. از میان پنج کشور مورد بررسی در این مطالعه، الگوی کاهشی در خصوص سهم واردات از تونس و قرقیزستان قابل مشاهده است. در مقابل، به نظر می‌رسد سهم واردات از پاکستان (نسبت به کل واردات) و سهم واردات ترجیحی از این کشور (نسبت به کل واردات از پاکستان) در سال‌های پس از توافق افزایش داشته است.

با استفاده از داده‌های مطالعه حاضر (برگرفته از WITS) می‌توان ارزش واردات ترجیحی هر یک از پنج کشور طرف توافق را از مبدا ایران و سایر کشورها مشاهده نمود. این مقادیر در جدول (۲) گزارش شده‌اند. برای نمونه، سهم ایران از تامین کالاهای ترجیحی وارد شده به قرقیزستان در سال اجرای توافق (۲۰۰۹) برابر با ۰/۵ درصد بوده است. از میان این پنج کشور، روند افزایشی در سهم ایران را

تنها در خصوص توافق با پاکستان می‌توان مشاهده نمود. روند مذکور با نتایج پژوهش نیز مطابقت دارد که در بخش‌های بعدی به آن اشاره خواهد شد.

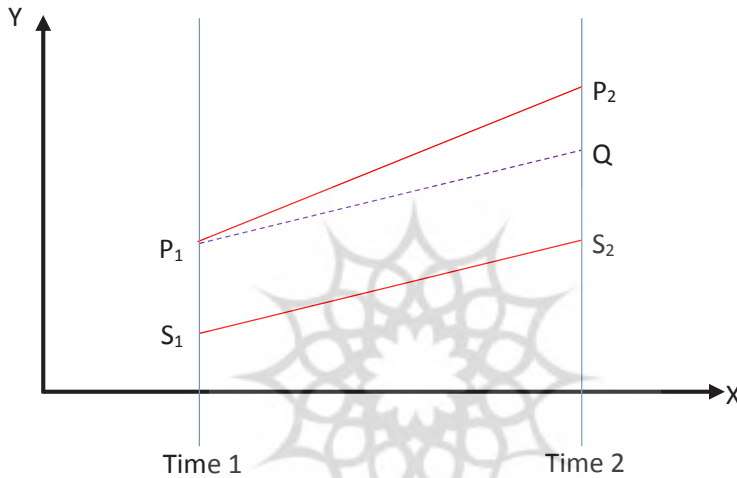
تصریح مدل پژوهش

همان‌طور که گفته شد، هدف این پژوهش بررسی این موضوع است که آیا انعقاد توافق‌نامه ترجیحی برای ایران مفید بوده است یا خیر؟ به همین منظور نمودار (۱)، سهم واردات کالاهای ترجیحی از ایران به کشورهای طرف توافق‌نامه ترجیحی را از واردات همین کالاها از سایر کشورها (به جز ایران) نشان می‌دهد. خط عمودی در نمودارها (۱) نشان‌دهنده سال امضای توافق‌نامه ترجیحی است. همان‌طور که مشاهده می‌گردد، بعد از امضای توافق‌نامه ترجیحی، میزان واردات کالاهای ترجیحی از ایران کاهش یافته است.

همان‌طور که گفته شد، به‌منظور بررسی تغییر در میزان واردات ترجیحی از ایران و سایر کشورها از روش تفاضل-در-تفاضل استفاده می‌گردد. این روش زمانی به کار برده می‌شود که تغییری ایجاد می‌گردد و هدف بررسی تأثیرات ناشی از آن تغییر است. فرض کلیدی این روش در آن است که گروه هدف و گروه کنترل روند مشابهی قبل از دریافت رفتار^۱ داشته باشند. در شکل (۱)، رفتار گروه هدف (یا پردازش) با خط P و رفتار گروه کنترل با خط S نمایش داده شده‌اند. رفتار این دو گروه در زمان نخست (پیش از اعمال پردازش) با مقادیر PI و SI تخمین زده می‌شوند. پس از اعمال سیاست بر روی واحدهای گروه پردازش، دوباره متغیر Y برای دو گروه اندازه‌گیری شده که با مقادیر $P2$ و $S2$ نمایش داده شده‌اند. اثر اعمال سیاست بر گروه پردازش برابر با مقدار $(S_1 - S_2) - (P_1 - P_2)$ است که به دلیل استفاده از دو تفاضل پیاپی به روش تفاضل در تفاضل مشهور شده است. پراتز اول، بیانگر مجموع تغییرها در گروه پردازش (شامل تغییرات ناشی از اعمال سیاست و تغییرات ناشی از سایر عوامل که بر هر دو گروه به‌طور یکسان گذشته) است. پراتز دوم، در واقع آن بخشی از تغییرات را که ناشی از سایر عوامل بوده و بر گروه کنترل نیز اعمال شده است را خارج کرده و بنابراین تنها اثر باقی‌مانده، اثر سیاست است.

در مدل (۱) مطالعه حاضر، گروه پردازش، کالاهای ترجیحی است که کشور طرف توافق از ایران وارد کرده‌است و گروه کنترل، همان دسته از کالاهایی هستند که از سایر کشورها به کشور طرف توافق وارد شده‌اند. در اینجا، منظور از سیاست، اجرای توافق ترجیحی بوده و متغیر Y متناظر با ارزش

واردات هر یک از کالاهاست. در مدل (۲) که بر مبنای تفاضل سه‌گانه است، از داده‌های کلیه کالاها استفاده شده است.

شکل ۱: روش تفاضل-در-تفاضل

اثر سیاست (توافق ترجیحی) در مدل فرم خلاصه (۱) برابر با α_3 است:

$$\ln(\text{imp\_value}_{HS6,t}) = \alpha_1 \text{partner}_{HS6} + \alpha_2 \text{event\_year}_t \quad (1)$$

$$+ \alpha_3 \text{partner}_{HS6} * \text{event\_year}_t + \epsilon_{HS6,t}$$

که در آن، $\ln(\text{imp\_value}_{HS6,t})$ ، لگاریتم ارزش حقیقی واردات کشور طرف توافق به تفکیک کالای ۶ رقمی در سال t است. partner_{HS6} متغیر مجازی نشان‌دهنده مبدا واردات به کشور طرف توافق است که برای ایران یک و برای سایر کشورها صفر است. event_year_t ، متغیر مجازی نشان‌دهنده سال‌های پس از امضای توافق‌نامه ترجیحی مربوط به ایران و کشور طرف توافق ترجیحی است. به عبارتی برای سال‌های بعد از امضای توافق‌نامه ترجیحی یک و برای سال‌های ماقبل آن صفر است. ضریب متغیر « $\text{partner}_{HS6} * \text{event\_year}_t$ » نشان‌دهنده میزان تغییر در واردات کشور طرف توافق‌نامه ترجیحی از ایران نسبت به سایر کشورها در بعد از امضای توافق‌نامه یا همان اثر توافق‌نامه ترجیحی است.

مدل (۱) نیز به طور جداگانه برای هر یک از کشورهای قرقیزستان، کوبا، بوسنی، پاکستان و تونس (که واردات از ایران و سایر کشورها را در سال‌های قبل و بعد از توافقنامه ترجیحی به پایگاه WITS گزارش نموده‌اند) انجام شده است. بنابراین از اندیس‌گذاری برای هر کشور خودداری شده است. داده مورد استفاده در اجرای این مدل شامل کالاهای ترجیحی وارد شده به کشور طرف توافق از مبادی ایران و کشورهای ثالث است (کالاهای غیرترجیحی حذف شده‌اند)، بنابراین گروه پردازش شامل کالاهای ترجیحی وارد شده از ایران و گروه کنترل شامل همان دسته از کالاها وارد شده از کشورهای ثالث است.

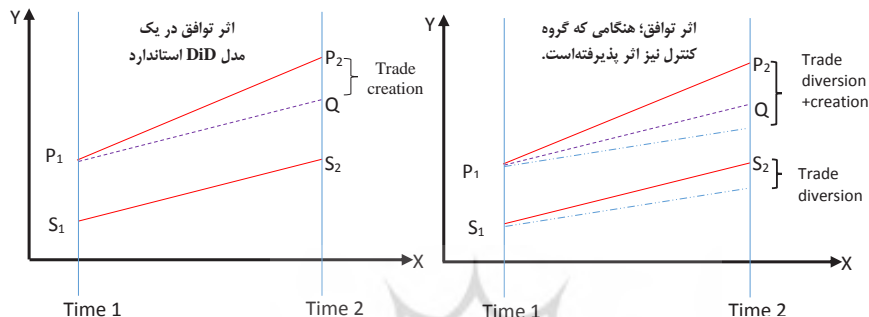
تجمیع دو اثر انحراف^۱ و خلق تجارت^۲

در پی هر توافق تجاری، بخشی از تجارت به‌وجود آمده بین دو شریک ناشی از خلق تجارتی است که تا قبل از توافق وجود نداشته است و بخش دیگر، ناشی از انحراف تجارت سایر کشورها به تجارت بین دو کشور طرف توافق است که اینک با هزینه‌های تجاری کمتری نسبت به سایر کشورها با یکدیگر به مبادله می‌پردازند. بنابراین، فرض ثابت ماندن تجارت در کالاهای ترجیحی با سایر کشورها صحیح نبوده و گروه کنترل تغییر پذیرفته است. همان‌طور که در شکل (۲) نشان داده شده، اثر برآورد شده توافقات ترجیحی در یک مدل استاندارد تفاضل-در-تفاضل مجموعی از اثر خلق تجارت و انحراف تجارت است.

در مطالعه حاضر، از آنجا که کل سهم بازار ایران در کشور هدف نسبت به کشورهای ثالث مدنظر است، مجموع اثرهای خلق و انحراف تجارت باید اندازه‌گیری شود و تغییر در گروه کنترل نه تنها خللی به نتایج وارد نمی‌کند، بلکه اثر انحراف تجارت را نیز افزون بر خلق تجارت را اندازه‌گیری می‌کند.^۳

1. Diversion
2. Creation

۳. افزون بر انحراف تجارت از کشورهای ثالث، می‌توان وضعیتی را در نظر گرفت که به‌دلیل تسهیل صادرات ایران به کشور طرف توافق، صادرکنندگان ایرانی محصول صادراتی خود را از مقصد کشورهای ثالث به مقصد کشور طرف توافق منتقل نموده‌اند. در مطالعه حاضر، گروه کنترل واردات هر یک از کشورهای طرف توافق و نه سبب صادراتی ایران است. بنابراین، حتی در صورت وجود چنین اثری، تفسیری از که نتایج مطالعه حاضر در خصوص تثبیت موقعیت کالای ایرانی در بازارهای خارجی شده است، تغییری نخواهد کرد.

شکل ۲: اثر برآورد شده در مدل‌های رایج تفاضل-در-تفاضل (چپ) در قیاس با وضعیتی که انحراف تجارت وجود دارد (راست)

توضیحات: نمودارها بیانگر اثر برآورده شده سیاست در روش تفاضل در تفاضل است. در شکل چپ، گروه کنترل از اعمال سیاست بر گروه پردازش اثر نمی‌پذیرد و در شکل راست، گروه کنترل به دلیل انتقال تجارت از اعمال سیاست اثر پذیرفته است. به جای خط پیوسته‌ی S_1 به S_2 ، نقطه‌چینی که از نقطه‌ی S_1 آغاز می‌شود بیانگر مقدار اندازه‌گیری شده‌ی Y برای گروه کنترل است. اگر خط‌چین دیگری به موازات آن از نقطه‌ی P_1 ترسیم شود، مجموع اثر خلق و انحراف تجارت قابل شناسایی خواهد بود. در مدل‌های رایج DiD اثر خالص سیاست اندازه‌گیری می‌شود (در اینجا معادل با Trade Creation)، لیکن در مطالعه حاضر مجموع اثرات خلق و انحراف اندازه‌گیری شده است.

اثر روند تجاری فی‌مابین

به‌سختی می‌توان پذیرفت که تجارت بین دو کشور متأثر از مجموعه روابط غیرتجاری مانند سیاست، فرهنگ و لجستیک (ترانزیت، خط‌پروازی و غیره) نیست. بنابراین، لازم است که روند مبادلاتی بین دو کشور که چکیده‌ای از تمامی تغییرهای فوق را در طول زمان در بردارد، کنترل شده تا اثر آن به اشتباه، به اثر توافق ترجیحی نسبت داده نشود. در مدل (۱)، هر گونه تغییر در روند تجاری فی‌مابین به توافق ترجیحی نسبت داده می‌شود. در مدل (۲)، با استفاده از روش تفاضل سه‌گانه، ابتدا تفاضل ارزش واردات ترجیحی از ایران نسبت به سایر واردات از ایران سنجیده شده است. این تفاضل، روند تجاری فی‌مابین را کنترل می‌کند. سپس، تفاضل این مقدار از مقدار مشابه برای سایر کشورها سنجیده شده است. این تفاضل، تغییرهای حجم بازار پاکستان را کنترل می‌کند و در نهایت، این مقدار اخیر در دو بازه زمانی قبل و بعد از توافق به‌دست آمده و تفاضل آنها به‌عنوان اثر توافق ترجیحی گزارش شده است. فقط سهم بازار ایران نسبت به سایر کشورها سنجیده شده که تغییرات

تجمیعی در طول زمان را در بر ندارد. در این قسمت، با معرفی مدلی بر حسب تفاضل سه گانه، مجموع این تغییرات سنجیده می‌شوند.

گروه کنترل در مدل (۱)، واردات ترجیحی از کشورهای ثالث (به جز ایران) است. سایر کالاهایی که در فهرست ترجیحی از امتیاز تخفیف برخوردار نشده‌اند همانند کالاهای ترجیحی از مجموعه اثرهای تجمیعی تأثیر پذیرفته‌اند. بنابراین، یک روش کنترل آن آثار، سنجش تغییرات کالاهای ترجیحی نسبت به غیر ترجیحی است. اگر واردات سایر کالاها نیز کنترل گردد، باید اثر توافق ترجیحی نسبت به سایر کالاهای وارد شده از ایران و تمام کالاهای وارد شده از جهان سنجیده شود. بنابراین مدل مورد استفاده، یک مدل تفاضل سه گانه خواهد بود (مدل ۲):

$$\begin{aligned} \ln(\text{imp\_value}_{HS6,t}) & \quad (2) \\ & = \alpha_1 \text{partner}_{HS6} + \alpha_2 \text{PTA\_goods}_{HS6} + \alpha_3 \text{event\_year}_t \\ & + \alpha_4 \text{partner}_{HS6} * \text{PTA\_goods}_{HS6} + \alpha_5 \text{partner}_{HS6} * \text{event\_year}_t \\ & + \alpha_6 \text{PTA\_goods}_{HS6} * \text{event\_year}_t \\ & + \alpha_7 \text{partner}_{HS6} * \text{PTA\_goods}_{HS6} * \text{event\_year}_t + \epsilon_{HS6,t} \end{aligned}$$

که در آن، $\ln(\text{imp\_value}_{HS6,t})$ ، لگاریتم ارزش حقیقی واردات (بر حسب هزار دلار) کشور طرف توافق به تفکیک کالاهای شش رقمی HS در سال t است. partner_{HS6} متغیر مجازی نشان دهنده شریک تجاری کشور i است. اگر ایران باشد یک و اگر سایر کشورها باشد صفر منظور می‌گردد. PTA_goods_{HS6} متغیر مجازی نشان دهنده کالای ترجیحی است (مستقل از اینکه مبدا آن کالا چه کشوری است)، بدین ترتیب که اگر کالای مورد نظر جز فهرست کالاهای مشمول اعطای ترجیحات ایران و کشور طرف توافق باشد یک و در غیر اینصورت برابر با صفر است. event_year_t متغیر مجازی نشان دهنده سال‌های پس از امضای توافق ترجیحی است. بدین ترتیب که برای سال‌های بعد از انعقاد توافق ترجیحی یک و برای سال‌های ماقبل آن صفر است. سایر متغیرها ضرب دوتایی و سه تایی متغیرهای توضیح داده شده هستند. بر اساس روش تفاضل سه گانه، ضریب متغیر آخر، α_7 ، بیانگر تغییرات پس از سه بار تفاضل گیری از مقدار متوسط واردات است: تفاضل اول، تفاضل واردات کالاهای ترجیحی کشور طرف توافق از ایران به واردات کالاهای غیر ترجیحی از ایران؛ تفاضل دوم، تفاضل مقدار قبلی برای ایران به مقدار مشابه برای جهان؛ و تفاضل سوم، نتیجه تفاضل دومی برای بعد از توافق منهای مقدار مشابه قبل از توافق است. بدین ترتیب، در تفاضل اول روند تجاری کلی فی مابین دو کشور کنترل شده است. در تفاضل دوم، نسبت آن به گروه کنترل یعنی کشورهای ثالث سنجیده شده و در تفاضل آخر، قبل و بعد از توافق با یکدیگر مقایسه شده‌اند.

همانند مدل (۱)، مدل (۲) نیز به‌طور جداگانه برای هریک از کشورهای قرقیزستان، کوبا، بوسنی، پاکستان و تونس (که واردات از ایران و سایر کشورها را در سال‌های قبل و بعد از توافقنامه ترجیحی به پایگاه WITS گزارش نموده‌اند) انجام شده است. بنابراین از اندیس‌گذاری برای هر کشور خودداری شده است. داده‌های مورد استفاده برای اجرای این مدل شامل کلیه واردات از تمامی کشورها به هر یک از کشورهای طرف توافق ترجیحی است. بنابراین، گروه پردازش شامل واردات ترجیحی از ایران و گروه کنترل شامل واردات غیرترجیحی از ایران و واردات کلیه کالاها از کشورهای ثالث است.

تفسیر نتیجه‌های پژوهش

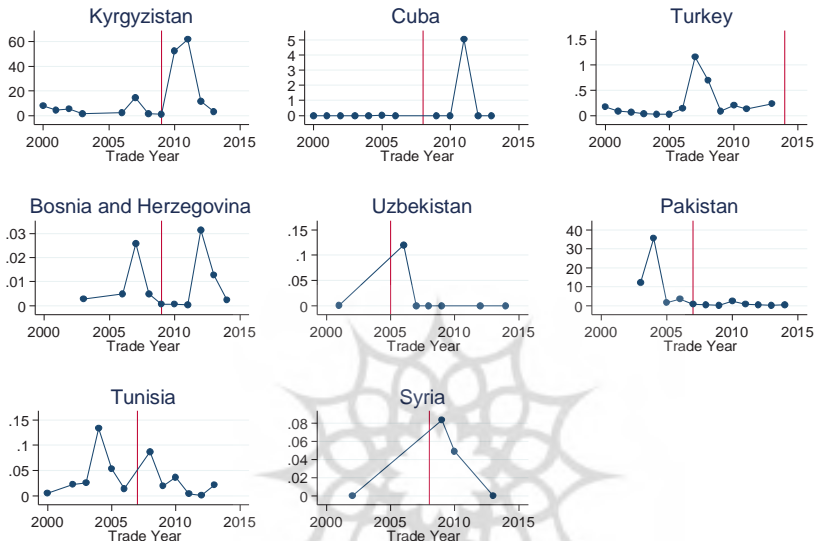
نگاهی به سهم صادرات ترجیحی در سال‌های پیش از توافق‌گویای این است که کالاهای ترجیحی که طرف ایرانی پیشنهاد داده است (و در نهایت موفق به اخذ تخفیف از کشور دیگر شده است) از میان کالاهایی انتخاب شده‌اند که سهم صادراتی آنها بالا بوده است. این نکته در خصوص توافق‌ها با پاکستان (بیش از ۴۰ درصد)، بوسنی (بیش از ۶۰ درصد) و قرقیزستان (بیش از ۹۰ درصد) صحیح است.

نسبت واردات کالاهای ترجیحی از ایران به جهان برای هر یک از کشورهای طرف توافق در نمودار (۱) ترسیم شده است. بدیهی است که طبق توافق، کالای ترجیحی فقط مابین ایران و کشورهای مذکور تعریف شده است و سایر کشورهای جهان از تخفیف مشابهی برخوردار نبوده‌اند. بنابراین، اخذ امتیاز تخفیف برای ایران به منزله کاهش موانع تجاری در کشورهای طرف توافق برای صادرکنندگان ایرانی است و انتظار می‌رود منجر به افزایش سهم بازار کالاهای ایرانی مشمول تخفیف نسبت به کالاهای رقیب جهانی شده باشد. برای این منظور، کل واردات ترجیحی هر یک از کشورهای طرف توافق (از تمام کشورهای جهان) به‌عنوان ارزش کل بازار ترجیحی در نظر گرفته شده است. سپس، ارزش واردات ترجیحی از ایران نسبت به معیار فوق ترسیم شده است (ارزش واردات کالای ترجیحی از ایران) در واقع، نمودار (۱)، میانگینی از نتایج مدل تفاضل در تفاضل (جدول ۴) است. برای مثال، تطابق بین جدول (۴) و نمودار (۱) را به این صورت می‌توان مطالعه کرد که اثر پیمان ایران و قرقیزستان مثبت بوده است (همان‌طور که در نمودار مربوط به قرقیزستان، کل ارزش واردات ترجیحی از ایران به جهان افزایش یافته و اثر توافق با قرقیزستان نیز بین ۰/۱۲ تا ۰/۳۰۱ برآورد می‌گردد)، ولی هنگامی که سنجش با دقت بیشتری در سطح یک‌یک کالاهای ۶ رقمی انجام می‌شود (جدول ۴) این اثر معنی‌دار

نیست^۱. در خصوص پاکستان، این اثر هم در نمودار و هم در جدول منفی ارزیابی شده است. در نمودار (۱) و جدول (۴)، گروه هدف، واردات ترجیحی از ایران و گروه کنترل، واردات ترجیحی از سایر کشورهای جهان است. در واقع، گروه کنترل معیار مناسبی از حجم کل بازار ترجیحی در هر یک از کشورهای طرف توافق را به دست می‌دهد که مبنای سنجش نیز قرار گرفته است (مطابق با مدل ۱).

همان‌طور که در توضیح مدل (۱) بیان شد، اشکال این روش (استفاده از تفاضل دوگانه) عدم لحاظ روند تجاری فی‌مابین ایران و کشورهای طرف توافق است. توضیح آنکه، اگر شوک‌های تجمیعی کل مبادلات دو کشور را تحت‌الشعاع قرار داده باشند، کل آنها به اثر توافق نسبت داده می‌شود. به‌منظور رفع این اشکال، نمودار (۲) بیانگر سهم واردات ترجیحی از ایران (به واردات ترجیحی از جهان) به سهم کل واردات از ایران (به کل واردات) برای هر یک از پنج کشور مورد بررسی است (البته نمودارهای مربوط به ترکیه، ازبکستان و سوریه نیز ترسیم شده‌اند). بر خلاف نمودار (۱) روند مشاهده شده برای پاکستان مثبت است. بررسی دقیق‌تری مبتنی بر مدل (۲) (تصریح تفاضل سه‌گانه) در جدول (۵) ارائه شده است. مشاهده می‌گردد که اثر منفی جدول (۴)، به کلی از بین رفته و اثر توافق با پاکستان مثبت ارزیابی می‌گردد. این بدان معنی است که پس از ثابت فرض کردن کل سهم بازار ایران در پاکستان، سهم بازار «ترجیحی» ایران در پاکستان افزایش یافته است. این اثر در خصوص قرقیزستان منفی گزارش می‌گردد. بدین معنی که علی‌رغم وجود پیمان ترجیحی پس از ثابت فرض کردن سطح مبادلات، سهم بازار ترجیحی ایران در قرقیزستان کاهش یافته است. اثر پیمان تونس همانند قبل منفی و اثر پیمان‌های کوبا و بوسنی غیرمعنی‌دار ارزیابی می‌شوند.

۱. غیرمعنی‌دار بودن نتایج FE را باید در ماهیت متغیر «اثر توافق» دانست. این متغیر تنها شامل دو مقدار صفر و یک است. هر چند که در واقع، توافقات ترجیحی «تخفیفی» بر نرخ تعرفه هستند. در این مطالعه به‌دلیل در اختیار نداشتن داده‌های تخفیفی، صرفاً به مدل‌سازی وجود و یا عدم‌وجود تخفیف اکتفا شده است که دقت مقایسه بین تخفیف‌های بالا و پایین را از بین می‌برد. بدیهی است پژوهش‌های آتی می‌توانند با لحاظ درصد تخفیف‌ها، انتظار ضرایب معنی‌دارتری از مدل FE داشته باشند.

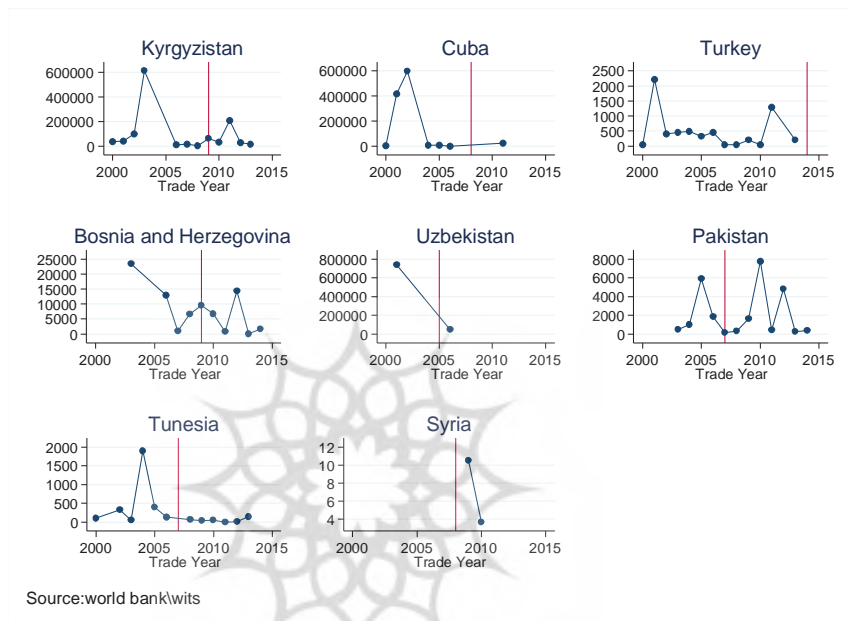

Source: world bank wits

نمودار ۱: نسبت واردات کالاهای ترجیحی از ایران به واردات همان کالاها از سایر کشورها در کشورهای طرف توافق

توضیحات: نمودارهای فوق مجموع نسبت واردات کالاهای ترجیحی کشورهای طرف توافقنامه ترجیحی از ایران را نسبت به واردات همین کالاها از جهان طی سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۴ نشان می‌دهد.
$$\frac{\text{import PTA goods from iran}}{\text{import the same goods from other countries}}$$
 خط عمودی نشان‌دهنده سال امضای توافقنامه ترجیحی است.

منبع: گزارشات رسمی هر کشور در بانک جهانی (پایگاه WITS) است.

نمودار ۲: نسبت واردات ترجیحی از ایران به کل واردات از ایران به واردات ترجیحی از سایر کشورها به کل واردات از سایر کشورها

توضیحات: نمودارهای فوق نسبت واردات کالاهای ترجیحی کشورهای طرف توافقنامه ترجیحی از ایران به کل واردات این کشورها از ایران را نسبت به واردات کالاهای ترجیحی از سایر کشورها به کل واردات از سایر کشورها طی سالهای ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۴ نشان می‌دهد
$$\frac{\text{import PTA goods from Iran}}{\text{Total imports from Iran}} \div \frac{\text{import PTA goods from other countries}}{\text{Total imports from other countries}}$$
 خط عمودی نشان‌دهنده سال امضای توافقنامه ترجیحی است.

منبع: بانک جهانی / داده‌های WITS

برای خارج کردن سال‌هایی که صادرات ایران تحت‌الشعاع تحریم‌های بین‌المللی قرار گرفته‌اند، نتایج مدل‌های تفاضل دوگانه و سه‌گانه (جداول ۴ و ۵) با حذف سال‌های ۱۳۹۰ الی ۱۳۹۴ (۲۰۱۱) تا ۲۰۱۴) برآورد شده است. این نتایج در جدول (۶) قابل مشاهده هستند. یادآوری این نکته ضروری است که در مدل تفاضل سه‌گانه به دلیل کنترل روند تجارت فی‌مابین، انتظار تغییر قابل ملاحظه‌ای نمی‌رود؛ ولی از آنجا که ممکن است گفته شود برخی زیربخش‌های کالایی هدف مستقیم تحریم‌ها بوده‌اند (مانند پتروشیمی) و کنترل روند کلی تجارت کمکی به جداسازی اثر تحریم بر آنها نمی‌کند، آنالیز حساسیت نتایج نسبت به حذف سال‌های تحریم ضروری می‌نماید. این سال‌ها متناظر با

سال‌های اوج‌گیری مبادلات پاکستان تحت پیمان سفتا نیز هست و از این بابت نیز سنجش استحکام نتایج نسبت به حذف آنها ضروری است.

جدول ۴: برآورد اثر توافقات ترجیحی با استفاده از مدل تفاضل در تفاضل

متغیر وابسته: لگاریتم ارزش واردات						
	بوسنی (۲۰۰۹)	کوبا (۲۰۰۸)	قرقیزستان (۲۰۰۹)	پاکستان (۲۰۰۷)	تونس (۲۰۰۷)	
برآوردگر OLS	شریک تجاری (ایران=۱؛ جهان=۰)	-۳/۱۶۳***	-۴/۱۷۷***	-۲/۰۶۷***	-۴/۳۵۱***	
	اثر توافق: α_3	(-۱۹/۱۶)	(-۳/۱۲۳)	(-۲۰/۹۴)	(-۹/۵۰۴)	(-۱۰/۲۶)
	R2	۰/۱۴۹	۱/۶۷۴	۰/۳۰۱	۰/۳۷۹*	۲/۵۵۶***
برآوردگر FE	اثر توافق: α_3	-۰/۴۲۷	-	۰/۱۲۰	xxx-۰/۷۱۰	-۱/۰۹۷
	R2	۰/۰۳۵	۰/۰۱۵	۰/۰۸۱	۰/۰۵۴	۰/۰۶۸
	تعداد مشاهده‌ها	۱/۴۰۰	۵۷۶	۲/۶۷۵	۴/۲۹۷	۹۰۳
سال‌های مورد بررسی	۲۰۰۴ الی ۲۰۱۴	۲۰۰۴ الی ۲۰۱۱ و ۲۰۱۴	۲۰۰۶ و ۲۰۰۴ الی ۲۰۱۳	۲۰۰۳ الی ۲۰۱۴	۲۰۰۳ الی ۲۰۱۳	۲۰۰۳ الی ۲۰۱۳
حذف سال	حذف سال	حذف سال	حذف سال	حذف سال	حذف سال	حذف سال
گذار	گذار (۲۰۰۹)	گذار (۲۰۰۹)	گذار (۲۰۰۹)	گذار (۲۰۰۷)	گذار (۲۰۰۷)	گذار (۲۰۰۷)

توضیحات: در جدول ضرایب برآورد شده اثر توافقات ترجیحی بر لگاریتم ارزش واردات هدف (ترجیحی) گزارش شده است. در سه ردیف نخست نتایج برآوردگر OLS و در دو ردیف بعدی نتایج برآوردگر اثرات ثابت (با کنترل اثرات ثابت کالا-کشوری) گزارش شده‌اند. برای هر یک از کشورها-سال‌های مورد بررسی، صدک ۹۹ به بالای ارزش‌های وارداتی بزرگ‌تر از صدک ۹۹ام به صدک ۹۹ام هرس شده‌اند. داده‌های مورد استفاده در این مدل منحصر به واردات کالاهای ترجیحی و تصریح مدل به فرم مدل (۱) است که در آن گروه پردازش شامل واردات ترجیحی از ایران و گروه کنترل شامل واردات ترجیحی از کشورهای ثالث است. متغیر مجازی برای تمامی سال‌ها در این مدل کنترل شده‌اند. متغیر مجازی سال، مقدار ثابت و متغیر مجازی شریک تجاری در تمامی مدل‌ها کنترل شده، لیکن «شریک تجاری» در مدل اثرات ثابت به دلیل هم‌خطی با اثرات ثابت کالایی-کشوری حذف شده است. به دلیل استفاده از تبدیل لگاریتم داده‌ها محدود به مشاهده‌ها با واردات غیر صفر است. آماره F با خوشه‌بندی بر کد شش رقمی HS محاسبه و در داخل پرانتز نشان داده شده است. برای حقیقی کردن مقادیر اسمی از نرخ تورم جهانی استفاده شده است. ستاره‌ها کنار ضرایب بیانگر سطح معنی‌داری ضرایب هستند.

***، **، * به ترتیب نشان‌دهنده معنی‌داری ضریب مورد نظر در سطح ۱، ۵، ۱۰ و ۱ درصد است.

جدول ۵: برآورد اثر توافقات ترجیحی پس از کنترل روند تجاری فی مابین با استفاده از مدل تفاضل سه گانه

متغیر وابسته: لگاریتم ارزش واردات						
	بوسنی (۲۰۰۹)	کوبا (۲۰۰۸)	قرقیزستان (۲۰۰۹)	پاکستان (۲۰۰۷)	تونس (۲۰۰۷)	
برآوردگر OLS	اثر توافق: α_7	-۱/۵۳۲	-۲/۲۵۱***	۰/۹۰۸***	-۱/۱۹۲*	
	R ²	۰/۱۵۸	(-۱/۲۳۴)	(-۹/۲۵۲)	(۳/۸۴۹)	(-۱/۶۸۹)
برآوردگر FE	اثر توافق: α_7	-۰/۶۹۷	-	-۱/۳۸۳***	۰/۳۵۸	-۰/۴۹۶
	R ²	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۲۵۰	۰/۰۳۵	(-۰/۶۲۰)
تعداد مشاهده‌ها						
	۱/۴۰۰	۵۷۶	۲/۶۷۵	۴/۲۹۷	۹۰۳	
سال‌های مورد بررسی	۲۰۰۴ و ۲۰۰۶	۲۰۰۴ الی ۲۰۰۶	۲۰۰۴ و ۲۰۰۶	۲۰۰۳ الی ۲۰۰۳	۲۰۰۳ الی ۲۰۰۳	
	۲۰۱۴	۲۰۱۱ الی ۲۰۱۳	۲۰۱۳	۲۰۱۴	۲۰۱۳	
	حذف سال	حذف سال	حذف سال	حذف سال	حذف سال	
	گذار (۲۰۰۹)	گذار (۲۰۰۹)	گذار (۲۰۰۹)	گذار (۲۰۰۷)	گذار (۲۰۰۷)	

توضیحات: در جدول ضرایب برآورد شده اثر توافقات ترجیحی بر لگاریتم ارزش واردات هدف (ترجیحی) گزارش شده است. در دو ردیف نخست نتایج برآوردگر OLS و در دو ردیف بعدی نتایج برآوردگر اثرات ثابت (با کنترل اثرات ثابت کالا-کشوری) گزارش شده‌اند. برای هر یک از کشورها-سال‌های مورد بررسی، صدک ۹۹ به بالای ارزش‌های وارداتی بزرگ‌تر از صدک ۱۹۹م به صدک ۱۹۹م هرس شده‌اند. داده‌های مورد استفاده در این مدل شامل واردات کلیه کالاها از تمامی مبادی به هر یک از کشورهای طرف توافق و تصریح مدل به فرم مدل (۲) است. متغیر مجازی برای تمامی سال‌ها در این مدل کنترل شده‌اند. متغیر مجازی سال، مقدار ثابت و متغیر مجازی شریک تجاری در تمامی مدل‌ها کنترل شده، لیکن «شریک تجاری» در مدل اثرات ثابت به دلیل هم خطی با اثرات ثابت کالایی-کشوری حذف شده است. به دلیل استفاده از تبدیل لگاریتم داده‌ها محدود به مشاهده‌ها با واردات غیر صفر است. آماره t با خوشه‌بندی بر کد شش رقمی HS محاسبه و در داخل پرانتز نشان داده شده است. برای حقیقی کردن مقادیر اسمی از نرخ تورم جهانی استفاده شده است. ستاره‌ها کنار ضرایب بیانگر سطح معنی داری ضرایب هستند.

***، **، * به ترتیب نشان‌دهنده معنی داری ضریب مورد نظر در سطح ۱۰، ۵، و ۱ درصد است.

جدول ۶: آنالیز حساسیت نتایج نسبت به حذف سال‌های پس از تحریم (۱۳۹۴-۱۳۹۰)

پانل الف - تفاضل دوگانه

تونس	پاکستان	قرقیزستان	کوبا	بوسنی	
(۲۰۰۷/۱۳۸۶)	(۲۰۰۷/۱۳۸۶)	(۲۰۰۹/۱۳۸۸)	(۲۰۰۸/۱۳۸۷)	(۲۰۰۹/۱۳۸۸)	
متغیر سمت چپ: لگاریتم ارزش واردات (به دلار ثابت)					
-۲/۴۵۵***	-۰/۱۴۲	-۰/۰۳۴۳	۱/۶۷۴	-۰/۴۰۲	برآوردگر
(-۲/۹۹۰)	(-۰/۶۴۲)	(-۰/۰۱۶۰)	(۱/۴۲۶)	(-۰/۹۶۲)	OLS
-۰/۲۰۶	-۰/۶۳۳***	-۰/۲۳۴	--	-۰/۹۰۵**	برآوردگر
(-۰/۴۲۵)	(-۳/۳۴۲)	(-۱/۰۵۱)		(-۲/۲۸۰)	FE

پانل ب - تفاضل سه‌گانه (کنترل روند مبادلاتی بین دو کشور)

تونس	پاکستان	قرقیزستان	کوبا	بوسنی	
(۲۰۰۷/۱۳۸۶)	(۲۰۰۷/۱۳۸۶)	(۲۰۰۹/۱۳۸۸)	(۲۰۰۸/۱۳۸۷)	(۲۰۰۹/۱۳۸۸)	
متغیر سمت چپ: لگاریتم ارزش واردات (به دلار ثابت)					
-۱/۱۱۳	۱/۲۰۴***	-۲/۳۰۷***	-۱/۳۶۸	-۰/۷۹۸	برآوردگر
(-۱/۳۹۳)	(۴/۴۰۵)	(-۷/۹۸۶)	(-۱/۰۶۸)	(-۱/۲۵۴)	OLS
۰/۳۲۹	۰/۰۷۲۳	-۱/۶۵۸***	--	-۰/۸۵۶	برآوردگر
(۰/۵۵۴)	(۰/۲۹۵)	(-۶/۱۹۴)		(-۱/۴۸۲)	FE

توضیحات: پانل الف) در این پانل ضرایب برآورد شده اثر توافقات ترجیحی بر لگاریتم ارزش واردات هدف (ترجیحی) گزارش شده‌اند. داده‌های این پانل فقط مربوط به کالاهای ترجیحی (چه وارد شده از مبدا ایران و چه کشورهای ثالث) است و سایر کالاها حذف شده‌اند. تصریح مورد استفاده به فرم مدل (۱) است که در آن، گروه پردازش، واردات کالاهای ترجیحی از ایران و گروه کنترل، واردات کالاهای ترجیحی از سایر کشورهاست.

پانل ب) این پانل ضرایب برآورد شده اثر توافقات ترجیحی بر لگاریتم ارزش واردات هدف (ترجیحی) را نشان می‌دهد. داده‌های مورد استفاده در این مدل شامل واردات کلیه کالاها از تمامی مبادی به هر یک از کشورهای طرف توافق است. تصریح مورد استفاده به فرم مدل (۲) است که در آن، گروه پردازش، واردات کالاهای ترجیحی از ایران و گروه کنترل، واردات سایر کالاها از ایران و یا کلیه کالاهای سایر کشورهاست.

هر دو پانل: دو برآوردگر OLS (ردیف بالا) و برآوردگر FE (ردیف پایین) استفاده شده‌اند. برای هر یک از کشور-سال‌های مورد بررسی، صدک ۹۹ به بالای ارزش‌های وارداتی بزرگ‌تر از صدک ۹۹ به صدک ۹۹ مرس شده‌اند. برای خارج کردن اثر تحریم، داده‌های سال‌های ۱۳۹۰ به بعد در کلیه مدل‌ها حذف شده‌اند. متغیر مجازی برای تمامی سال‌ها در این مدل کنترل شده‌اند. در تمامی مدل‌ها، متغیر مجازی شریک تجاری (۱ برای ایران و ۰ برای سایر کشورها) در سمت راست رگرسیون کنترل شده است. آماره F با خوشه‌بندی بر کد شش رقمی HS محاسبه شده و داخل پرانتز نشان داده شده است. برای حقیقی کردن مقادیر اسمی از نرخ تورم جهانی استفاده شده است. ستاره‌ها کنار ضرایب بیانگر سطح معنی‌داری ضرایب هستند.

***، **، * به ترتیب نشان‌دهنده معنی‌داری ضریب مورد نظر در سطح ۱، ۵، و ۱۰ درصد است.

جدول (۷) خلاصه نتایج را نشان می‌دهد. در ستون‌های تحت عنوان «کلیه سال‌های داده» نتایج اصلی (جدول ۴ و ۵) ارائه شده‌اند. در ستون‌های «حذف سال‌های پس از ۱۳۹۰ (۲۰۱۱)» نتایج آنالیز حساسیت نسبت به تحریم بیان شده‌اند.

جدول ۷: خلاصه نتایج به دست آمده

کشور (سال اجرا)	اثر بر سهم بازار ترجیحی ایران در کشورهای طرف توافق، DiD		اثر بر سهم بازار ترجیحی ایران پس از کنترل ترند تجاری فی مابین، DDD		تفسیر اقتصادی
	کلیه سال‌های داده	حذف سال‌های تحریم	کلیه سال‌های داده	حذف سال‌های تحریم	
فرقیزستان (۲۰۰۹)	غیرمعنی دار (مثبت)	غیرمعنی دار (منفی)	منفی و معنی دار	منفی و معنی دار	فهرست کالایی نامناسب
کوبا (۲۰۰۸)	غیرمعنی دار (مثبت)	--	غیرمعنی دار (منفی)	--	عدم شراکت طبیعی
بوسنی (۲۰۰۹)	غیرمعنی دار (منفی)	غیرمعنی دار (منفی)	غیرمعنی دار (مثبت)	غیرمعنی دار (منفی)	عدم شراکت طبیعی
پاکستان (۲۰۰۷)	منفی و معنی دار	غیرمعنی دار (منفی)	مثبت و معنی دار	مثبت و معنی دار	فهرست کالایی مناسب، علی‌رغم روند منفی تجاری
تونس (۲۰۰۷)	منفی و معنی دار	منفی و معنی دار	منفی و معنی دار	غیرمعنی دار (منفی)	روند تجاری منفی در کنار فهرست کالایی نامناسب

منبع: یافته‌های پژوهش

همانگونه که از نتایج جدول (۷) برمی‌آید، تنها توافقی که می‌توان آن را دارای اثرات مثبتی بر سهم بازار ایران دانست توافق با پاکستان بوده است که به دلیل هم‌مرزی، شریک طبیعی تجاری ایران نیز به‌شمار می‌رود. همان‌طور که کروگمن (۱۹۸۹) نیز اشاره کرده و فینسترا (۲۰۱۵) نیز بر آن

صحه می‌گذارد، تنها در صورتی می‌توان از پیمان‌های تجاری انتظار تغییر داشت که مانعی همچون هزینه‌های حمل به دلیل بعد مسافت اثر آنها را خنثی نکنند.

ارزیابی صحت نتایج

بدیهی است که هنگام استفاده از هر ابزار اندازه‌گیری، فرض‌های اولیه‌ای که لازمه کارکرد صحیح آن ابزار است باید بررسی شود. در مطالعه حاضر، از روش‌های تفاضل در تفاضل استفاده شده است. فرض اولیه این روش آن است که در صورت عدم اعمال سیاست (در اینجا، توافق ترجیحی)، دو گروه پردازش (کالاهای ترجیحی صادر شده از ایران) و کنترل (سایر کالاها) رفتاری موازی یکدیگر بروز دهند. می‌توان شرایطی را تصور نمود که شوکی به مبادلات هر یک از کشورهای طرف توافق و با ایران وارد شده باشد که اثرهای متفاوتی بر دو گروه کالاهای ترجیحی و سایر کالاها گذارده باشد. در نتیجه، اثر برآورد شده در مدل حاضر، صرفاً اثر توافق ترجیحی با ایران نیست، بلکه اثر شوک مورد بحث را نیز در بردارد.

در جدول (۶)، استحکام نتایج نسبت به حذف سال‌های پس از تحریم (۲۰۱۱، معادل با ۱۳۹۰ و بعد از آن) بررسی شده است. این سال‌ها، علاوه بر تحریم، معادل با سال‌های اجرایی شدن سفتا با عضویت پاکستان نیز هست. مطابق پیمان سفتا که مابین کشورهای جنوب آسیا منعقد شده است، طی ۵ سال نرخ‌های تعرفه باید به ۵-۰ درصد برسد^۱. با توجه به آغاز این پیمان در ۲۰۰۶، سال ۲۰۱۱ را می‌توان اوج‌گیری فعالیت‌های مبادلاتی پاکستان تحت سفتا نیز دانست. وارد شدن شرکای تجاری ایران به چنین پیمان‌های گسترده‌ای، می‌تواند توجه دیگری بر بی‌اثر بودن توافقات ترجیحی باشد. قرقیزستان که اثر توافق ترجیحی ایران با آن منفی برآورد شده است، از سال ۱۹۹۸ عضو WTO بوده و عضویت در شانگهای و اکو اثری بر سیاست‌های تجاری‌اش نداشته است. لیکن، برخلاف پاکستان که متوسط تعرفه‌ای بسیار بالایی دارد، میانگین تعرفه MFN^۲ قرقیزستان در سال ۲۰۰۸، ۴/۸ درصد است که حتی بدون تخفیف ترجیحی نیز مقداری پایین به‌شمار می‌رود.

اینک پرسش این است که آیا کالاهای ترجیحی ایران از پیمان دیگری نظیر عضویت در WTO، شانگهای و یا سفتا اثر پذیرفته‌اند و یا خیر. به سختی می‌توان اثر اجرایی شدن سفتا در خصوص پاکستان را نادیده انگاشت. همان‌طور که از مقایسه دو جدول (۵ و ۶) برمی‌آید، اثر توافق با ایران تا

1. http://saarc-sec.org/uploads/document/SAFTA%20AGREEMENT_20110811115331.pdf
2. Most Favored Nations

قبل از ۱۳۹۰ برابر با ۱/۲ و در کلیه سال‌های داده (شامل پس از ۱۳۹۰) به عدد ۰/۹ کاهش می‌یابد. در خصوص قرقیزستان، پیمان با کشورهای ثالثی که در سال‌های مطالعه اجرایی شده باشد مشاهده نمی‌شود، بنابراین اثر منفی توافق را تنها می‌توان به انتخاب نامناسب فهرست کالایی نسبت داد.

نتیجه‌گیری

توافقات ترجیحی با هدف دو کارکرد «بهبود تراز تجاری» و «افزایش سهم بازار» اجرا می‌شوند. مطالعه حاضر با تمرکز بر سهم بازار ایران در کشورهای مورد توافق، اثر کلی توافقات را در مجموع غیرمثبت ارزیابی می‌کند. انتخاب کشورهایی که به دلیل فاصله زیاد، شراکت طبیعی اندکی با ایران دارند نخستین توجیه در شکست این توافقات است.

قلمداد موفقیت‌آمیز توافق با پاکستان، بیانگر آن است که اگر انتخاب شرکای تجاری به درستی صورت گیرد، می‌تواند در تثبیت جایگاه صادرات ایران نقشی موثر ایفا کند. لیکن با در نظر گرفتن تمامی پیمان‌های ترجیحی اثر توافقات ترجیحی بر تحکیم موقعیت کالاهای ایران را می‌توان «بی‌اثر» دانست. این اثر نابخشی را می‌توان به دلایل زیر دانست: عضویت کشورهای طرف توافق در پیمان‌های جامع‌تر (مانند سفتا برای پاکستان در سال‌های اخیر)، پایین بودن بالقوه تعرفه‌های کشور مقابل و انتخاب فهرست کالایی نامناسب (مورد قرقیزستان) و عدم شراکت طبیعی بالقوه (مورد بوسنی، کوبا و تونس).

پیمان‌های ترجیحی حاصل تلاش کارشناسان و مذاکره‌های هزینه‌بر بین کشورهاست که فرصت برای آنها مغتنم است. به نظر می‌رسد، علی‌رغم هزینه‌های انجام شده و تخفیف متقابلی که به طرف دیگر داده شده، مزیتی برای ایران به‌دست نیامده است.

با وجود اذعان به واقعیت فوق، در کنار کارکردهای مورد انتظاری که در مطالعه حاضر ارزیابی شده است، «یادگیری» تیم مذاکره‌کننده تجاری که از خلال توافقات حاصل می‌گردد را نمی‌توان نادیده انگاشت. در سال‌های آتی که مذاکرات ایران در سازمان تجارت جهانی پررنگ‌تر می‌گردد، سطح چانه‌زنی کارشناسان ایرانی تابعی از تجربه‌های ایشان خواهد بود. بنابراین، اگرچه اثر مثبت برون‌ریز یادگیری قابل اندازه‌گیری نیست، ولی به‌دلیل آنکه کشور در هر زمان در معرض جدی شدن مذاکرات WTO است، باید تیم کارشناسی در معرض فضای بین‌المللی نگاه داشته شود. البته بدیهی است که آماده‌سازی برای مذاکرات حتماً باید با ارتقای سطح توافقات ترجیحی همراه باشد. در حال حاضر، به نظر می‌رسد دانش کارشناسی کشور نسبت به مزایای رقابتی صنایع و حتی فرمول‌های تئوریک

موفقیت در پیمان‌های تجاری کافی نیست. بخشی از این نقص را باید در اختلال‌های قیمتی که امکان سیگنال‌گیری صحیح از صنایع را گرفته است، جست و جو کرد و بخش دیگری نیز از محدودیت در توان کارشناسی کشور ناشی شده است.

بدیهی است که پژوهش‌های آتی می‌توانند از جنبه‌های دیگری نیز به ارزیابی سیاست توافقات ترجیحی بپردازند. یکی از پرسش‌هایی که در این مطالعه بدان پاسخ داده نشده است، اثر پذیری سهم بازار کشورهای طرف توافق از تخفیفات طرف ایرانی در ایران است. مطالعه مشابهی می‌تواند به این پرسش پاسخ دهد که آیا شرکای ما توانسته‌اند سهم بازار خود را از طریق پیمان‌ها در ایران تثبیت کنند؟ اثر توافقات بر تراز تجاری کشور نیز می‌تواند به طریقی مشابه در پژوهش‌های آتی پاسخ داده شود.

منابع

الف) فارسی

- ثاقب، حسن و زاهدطلبان، علی. (۱۳۸۵). بررسی آثار تجاری انعقاد موافقت‌نامه نظام ترجیحات تجاری سازمان کنفرانس اسلامی. *پژوهشنامه بازرگانی*، دوره ۱۱، شماره ۴۱، صص ۲۷-۵۲.
- سازمان توسعه تجارت. (۱۳۹۴ الف). *کتاب مقررات صادرات و واردات. اداره کل مقررات صادرات و واردات، شرکت چاپ و نشر بازرگانی.*
- سازمان توسعه تجارت. (۱۳۹۴ ب). *رشد صادرات و واردات ایران با شرکای تجاری ترجیحی و آزاد ۱۳۸۴-۱۳۹۳.* دفتر پیگیری‌های تجاری، نسخه منتشر نشده.
- غلامی، علی. (۱۳۸۵). تحلیل آثار آزادسازی تجاری جمهوری اسلامی ایران با کشورهای مسلمان (دلالت‌های مدل جاذبه). *پژوهشنامه حقوق اسلامی*، سال هشتم، شماره ۲۲، صص ۳-۲۲.

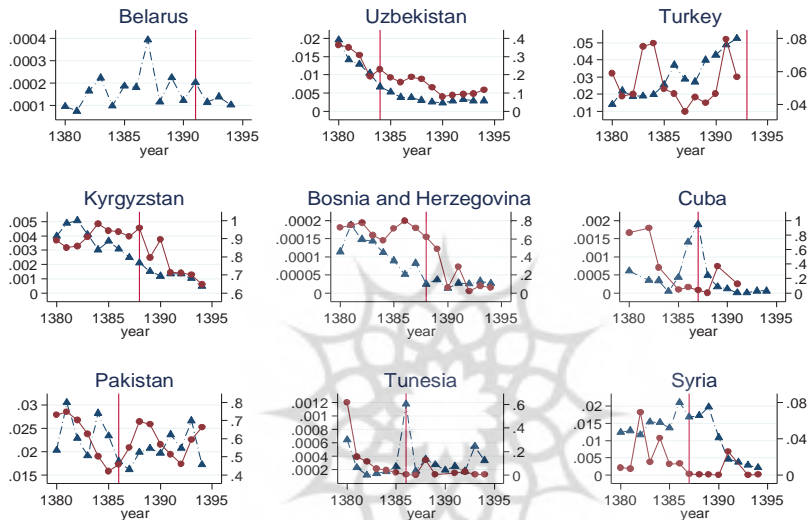
ب) انگلیسی

- Arkolakis, C., Costinot, A., & Rodríguez-Clare, A. (2012). New Trade Models, Same Old Gains. *The American Economic Review*, 102(1), pp.94-130.
- Chang, W. & Winters, L. A. (2002). How Regional Blocs Affect Excluded Countries: The Price Effects of MERCOSUR. *The American Economic Review*, 92(4), pp.889-904.
- Feenstra, R. C. (2015). *Advanced International Trade: Theory and Evidence*. Princeton University Press, Princeton and Oxford.
- Krueger, A. O. (1999). *Trade Creation and Trade Diversion under NAFTA*. Cambridge: National Bureau of Economic Research, No. w7429.
- Krugman, P. R. (1979). Increasing Returns, Monopolistic Competition, and International Trade. *Journal of International Economics*, 9(4), pp.469-479.

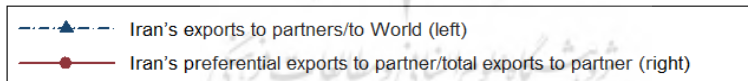
- Krugman, P. (1980). Scale Economies, Product Differentiation, and the Pattern of Trade. *The American Economic Review*, 70(5), pp.950-959.
- Krugman, P. (1989). *Is Bilateralism Bad*. Cambridge: National Bureau of Economic Research, No. w2972.
- Limão, N. (2006). Preferential Trade Agreements as Stumbling Blocks for Multilateral Trade Liberalization: Evidence for the United States. *The American Economic Review*, 96(3), pp.896-914.
- Ludema, R. D. & Mayda, A. M. (2013). Do Terms-of-trade Effects Matter for Trade Agreements? Theory and Evidence from WTO Countries. *The Quarterly Journal of Economics*, 128(4), pp.1837-1893.
- Melitz, M. J. (2003). The Impact of Trade on Intra Industry Reallocations and Aggregate Industry Productivity. *Econometrica*, 71(6), pp.1695-1725.
- Ossa, R. (2015). Why Trade Matters After all. *Journal of International Economics*, 97(2), pp.266-277.
- Pavcnik, N. (2002). Trade Liberalization, Exit, and Productivity Improvements: Evidence from Chilean Plants. *The Review of Economic Studies*, 69(1), pp.245-276.
- Romalis, J. (2007). NAFTA's and CUSFTA's Impact on International Trade. *The Review of Economics and Statistics*, 89(3), pp.416-435.
- Trefler, D. (2004). The Long and Short of the Canada-US Free Trade Agreement. *The American Economic Review*, 94(4), pp.870-895.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پیوست ۱

Source: Custom data; vertical line indicate year of agreement

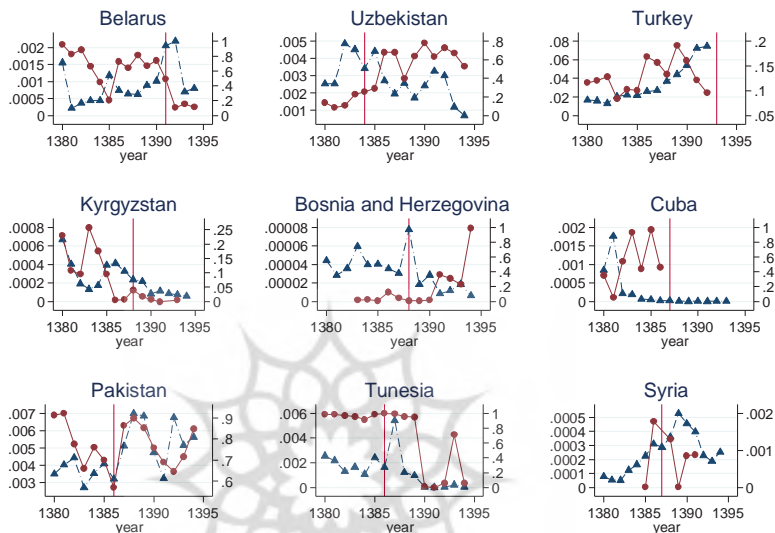

نمودار ۱- الف: نسبت صادرات کل و ترجیحی ایران به کشورهای طرف توافق (صادرات به کشورهای طرف توافق و صادرات ترجیحی به کشور طرف توافق) صادرات کل به کشور طرف توافق

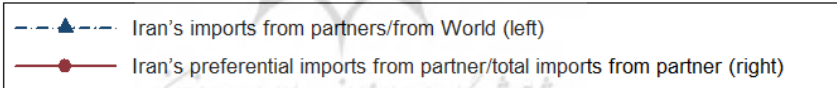
توضیحات: سهم صادرات ترجیحی و غیره ایران به کشورهای طرف توافق نامه طی سال‌های ۱۳۸۰ تا شش ماهه نخست سال ۱۳۹۴ است. نمودارهای خط چین (محور عمودی چپ)، نسبت صادرات به کشورهای طرف توافق به کل ارزش صادرات ایران به جهان است. نمودارهای ممتد (محور عمودی راست) نسبت صادرات ترجیحی به کشورهای طرف توافق به کل صادرات ایران به هر یک از این کشورهاست. توافقنامه ترجیحی میان ایران و بلاروس یک‌جانبه بوده، به عبارتی هیچ‌یک از کالاهای صادراتی ایران مشمول تخفیف ترجیحی نیستند. خط عمودی قرمز نیز بیانگر سال اجرای توافقنامه ترجیحی بین ایران و کشور طرف توافق است که برای بلاروس سال اجرای توافقنامه ۱۳۹۱ (۲۰۱۲)، ازبکستان ۱۳۸۴ (۲۰۰۵)، ترکیه ۱۳۹۳ (۲۰۱۴)، قرقیزستان ۱۳۸۸ (۲۰۰۹)، بوسنی ۱۳۸۸ (۲۰۰۹)، کوبا ۱۳۸۷ (۲۰۰۸)، پاکستان ۱۳۸۶ (۲۰۰۷)، تونس ۱۳۸۶ (۲۰۰۷) و سوریه ۱۳۸۷ (۲۰۰۸) است.

منبع: داده‌های واردات و صادرات گمرک جمهوری اسلامی ایران

Source: Custom data; vertical line indicate year of agreement

نمودار ۲-الف: نسبت واردات کل و ترجیحی ایران از کشورهای طرف توافق (واردات از کشورهای طرف توافق و واردات کل از کشور طرف توافق)

توضیحات: سهم واردات ترجیحی و غیره ایران از کشورهای طرف توافق نامه طی سال‌های ۱۳۸۰ تا شش ماهه نخست سال ۱۳۹۴ است. نمودارهای خط چین (محور عمودی چپ)، نسبت واردات از کشورهای طرف توافق به کل ارزش واردات ایران از جهان است. نمودارهای ممتد (محور عمودی راست) نسبت واردات ترجیحی به کشورهای طرف توافق به کل واردات ایران از هر یک از این کشورهاست. توافقتنامه ترجیحی میان ایران و بلاروس یک‌جانبه بوده، به عبارتی هیچ‌یک از کالاهای صادراتی ایران مشمول تخفیف ترجیحی نیستند. خط عمودی قرمز نیز بیانگر سال اجرای توافق‌نامه ترجیحی بین ایران و کشور طرف توافق است که برای بلاروس سال اجرای توافق‌نامه ۱۳۹۱ (۲۰۱۲)، ازبکستان ۱۳۸۴ (۲۰۰۵)، ترکیه ۱۳۹۳ (۲۰۱۴)، قرقیزستان ۱۳۸۸ (۲۰۰۹)، بوسنی ۱۳۸۸ (۲۰۰۹)، کوبا ۱۳۸۷ (۲۰۰۸)، پاکستان ۱۳۸۶ (۲۰۰۷)، تونس ۱۳۸۶ (۲۰۰۷) و سوریه ۱۳۸۷ (۲۰۰۸) است.

منبع: داده‌های واردات و صادرات گمرک جمهوری اسلامی ایران

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی